

ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ ҚАРАШЛАР ШАКЛЛАНИШИДА ИЖТИМОЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЎРНИ

Лутфилло Ахатов

Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Маърифатнинг моҳияти бу мукамал илмдир. Илми қандай ва кимдан ўрганиш кераклиги ҳақида кўплаб таҳлиллар мавжуд. Мутафаккирлар илмий меросидаги қарашлар-ғоялар бунга асос. Баъзи таҳлилчилар наздида тасаввуф ва ирфон илми бирдек. Унутмаслик керак тасаввуф бу белгиланган мукамал йўлнинг йуловчисига дастур вазифасини бажарса, ирфон илми ушбу дастурни билишга қаратилган илм саналади.

Калит сўз: Фалсафа, Ирфон, тасаввуф, Шайх-устоз, мутафаккир, манба, шарқшунос,

КИРИШ

Фалсафий-ирфоний қарашларнинг шаклланишига ўз илмий мерослари билан илм аҳлларининг номлари доимо тадқиқот марказидан ўрин эгаллаб келинган.

Манбаларда “Тасаввуфнинг маъно – моҳиятини тўғри англашда сўфий ва мутасаввифларнинг тасаввуфга берган таърифларига алоҳида эътибор бериш ҳам зарур. Бунда, айниқса, илк даврлардаги сўфийларнинг таърифлари муҳим қимматга эга. Абу Наср Саррожнинг “Ал – Лумаъ”, Хужвирийнинг “Кашф ул – маҳжуб”, Қушайрийнинг “Рисолаи Қушайрий”, Сухравардийнинг “Авориф ул – маориф” сингари бир неча мўътабар манбаларда бундай таърифларга махсус ўрин ажратилган. Биз улардан айримларини кўрсатиб ўтмоқчимиз”, деб баён этилган:

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

– Маъруфи Кархий: “Тасаввуф – ҳақиқатларга кучок очиб, махлуқотнинг кўлидагилардан юз бурмоқ эрур” деганлар.

– Абу Сулаймон Дороний: “Тасаввуф – сўфийнинг Аллоҳдан бошқаси билмайдиган амалларни адо айлаши ва ёлғиз Аллоҳга аён бир ҳол ила У (Аллоҳ) билан доимий бирликда бўлишидир”.

– Абу Ҳафс ал – Ҳаддод: “Тасаввуф – адабдан иборат эрур. Ҳар бир

вақтнинг ўз адаби бордур. Ҳар бир ҳолнинг адаби бор. Вақтнинг адабига диққат қилган солиқ комил инсон мартабасини эгаллайди...”

– Амр Усмон ал – Маккий: “Тасаввуф – ҳар вақт ва ҳар соат қулнинг қўлидан келадиган энг хайрли иш ила машғул бўлишидир”.

– Абу Ҳусайн Нурий: “Тасаввуф – русм ҳам эмас, билим ҳам эмас, балки ахлоқ эрур. Агар тасаввуф маросим бўлсайди, машаққат ила қўлга киритиларди. Илм бўлса таълим билан ўрганиларди. Тасаввуф илоҳий ахлоқ сифатлари ила сифатланмоқдир”.

– Абдулқосим Жунайд: “Тасаввуф – қулга ато этилган ҳолдир”.

– Абу Муҳаммад Рувайм: “Тасаввуф – нафсни Аллоҳ иродасига вақф этмақдир”.

– Абу Амр Дамашқий: “Тасаввуф – коинотни ноқис кўрмак, камчиликдан холи кишининг мушоҳидаси ила ноқис борлиққа боқмоқдан юз буришдир”.

– Абу Али Рўзборий: “Тасаввуф – қувса ҳам севгилининг эшиги олдида ётмоқдир”.

– Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф “Тасаввуф – сулук тарзи бўлиб, унинг асоси нафс пок ва руҳ олий бўлиши учун содда ҳаёт ва фазилатлар ила зийнатланиб яшамоқдир”

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф “Тасаввуф илми сўфийлар эътиқод қиладиган нарсалар ва ўз жамоаларида ҳамда ёлғиз қолганларида ушлайдиган одобларидир. Сўфий – тасаввуф йўлига эргашагн одамдир”.

Ал – Жоҳиз: “Ҳақиқий диндор шоир сўфий бўлиши керак” каби таърифлар берилган.

Фалсафий-ирфоний қарашларни шаклланишига туртки бўлган, тариқатларнинг шаклланишига маънавий робита вазифасини ўтаган тасаввуф илмининг вужудга келиш сабаблари ва омиллари тўғрисида кўплаб тадқиқотчилар томонидан турли қарашлар ва тадқиқотлар билдирилган бўлиб, ушбу сабаб ва омиллардан баъзиларини алоҳида олиб кўриш мумкин:

Биринчи сабаб: Диний-эътиқод сабаб ва омиллари орқали ифодаланади. Бунда Ислом эътиқоди ва Ислом манбалари (Қуръони Карим оятлари ва ҳадиси шариф илми) асосида таянилган ҳолда шаклланган илм-таълимотдир. Жумладан: “Алло гўзалдир, гўзалликни севувчидир” талқинида қарашлар асосида варалади. Ва баъзи тадқиқотчилар талқинича (Ибн ал-Арабий, Садриддин Қунявий, Ироқий, Маҳмуд Шобустарий, Нажмиддин Доя, Абдулкарим Гелоний, Азизиддин Насафий, Абулвафо Хоразмий ва б) ваҳдоният (вужуд бирлиги, Зот)

Аллоҳнинг барча жойда мавжудлиги, Унинг инсон-бандаларига яқин туришлиги ҳамда улар билан (ислаш орқали) булишлиги, уларни севиши қаторида банда-инсонларнинг ҳам Аллоҳни севишлари, эслашлари ҳамда Аллоҳдан рози бўлиш учун, шунингдек, ўз нафсларига қарши жаҳд-курашиш орқали яхши хислатларга соҳиб инсон-банда бўлиш учун чорлаши борасидаги, шунингдек, яна бир қанча оят ва ҳадислар Диннинг (Исломининг) илк вақтларидаги тақволи инсон-бандалардан маълум тоифа-қисмлари ичида бугунги сўфийлик номи билан аталаётган ҳаракатнинг шаклланишига сабаб бўлганлигидир. Жумладан, сўфийлар “Бақара” сўрасининг 186 оятидаги “Сиздан [эй Муҳаммад!] бандаларим Менинг ҳақимда сўрасалар, [айтинг] Мен уларга яқинман. Менга илтижо қилувчининг дуосини ижобат этурман” Қуръони Карим ояти ҳамда “Ким Менга бир қарич яқинлашса, Мен унга бир аршин яқинлашурман. Ким Менга бир аршин яқинлашса, Мен унга бир қулоч яқинлашурман. Ким Мен томон юриб келса, Мен у томон югуриб борурман” деган ҳадисдан келиб чиқиб, Унинг ўз бандаларига яқинлигини ҳис қилиб, доимо ўй-хаёл ҳамда диққат-эътиборларини Аллоҳга қаратишга, буюрганлари ва қайтарганларига батамом риоя қилиш билан Унга яқинлашишга интилганлар.

Аллоҳга бўлган муҳаббатдан мурод – банданинг ягона Яратувчи Ошиққа бўлган муҳаббати назарда тутилишлиги лозим.

Иккинчи сабаб: Иқтисодий ва ижтимоий сабаб ва омиллари орқали ифодаланади. Ислом динининг кенг ёйилиши учун араб халифаликлари томонидан олиб борилган курашлар натижаси улароқ, қўлга киритилган улжа-бойликлар, солиқлар (фатҳ этган жойлардан олинadиган солиқлар Л.Ахатов) кўтарилиши билан жамиятда (Ислом тарқалган жамиятда Л.Ахатов) мусулмонларнинг бир қисми бойлик ортирганлиги ва бойишига сабаб бўлган. Бундай жараён эса, бир жиҳатдан, мусулмон улка-жамиятида бойлик ва мол-дунёга ҳирс қуйишлик кайфиятининг ортишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи бир жиҳатдан, ижтимоий қарама-қаршилиқларнинг кескинлашишига сабаб бўлган. Бундай ыарама-ыаршилиқлар халифалик даврида, айниёса, Усмон ибн Аффон (рази Аллоҳу анху) давридан бошлангани, уммавийлар даврида бир мунча кучайиб кетади.

Халифа Усмон ибн Аффон (рази Аллоҳу анху) давридан бошланган бундай юйликка ружуъ қўйишлик, қимматбаҳо тухфалар билан қариндош-уруғлар, яқинларни табриклаш-сийлаш ҳақида тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комиловнинг фикрлари ҳам бир мисолдир.

Учинчи сабаб: Ақидавий-ғоявий сабаб ва омиллари орқали ифодаланади. Ислом жамиятида халифалик даврида, жумладан, Али ибн Абу Толиб давридан бошланган баъзи ижтимоий-сиёсий қарама-қаршиликлар, кейинчалик вақт ўтиши билан ғоявий-ақидавий қарама-қаршиликлар (ихтилофлар) Ислом жамияти ичида ортодоксал саналган Ислом йўналишлари бўлмиш суннийлик билан бирга, шиалар, қадарийлар, муржийлар, хорижийлар, жабарийлар, мўътазилийлар, муржиъийлар, қарматийлар, карромийлар ва бирқанча шу каби эътиқодий-сиёсий ва эътиқодий-ақидавий оқимларнинг шаклланишига ва улар орасида Аллоҳ, Пайғамбарлик, Иймон, Куфр каби эътиқодий (Исломдаги диний) мавзулардан бошлаб ҳокимият ҳамда бошқарув-ҳукмронлик каби ғоявий-сиёсий мавзуларга қадар олинган омиллар сабаб бўлган.

Туртинчи сабаб: сиёсий ва ижтимоий сабаб ва омиллари орқали ифодаланади. Халифалик минтақаси-сарҳадлари кенгайиб борар экан, ижтимоий муносабатлар қаторида сиёсий муносабатлар ҳам кенгайиб борди. Табиийки, бундай муносабатлар фақатгина расмий муносабатлар бўлмасдан, турли зиддиятлар ва уларнинг тинчлик сари ҳаракатланиши ва характерланишини таъминлашлар ҳам бўлган. Мусулмонлар ўртасида бундай жараёнлар турли вақтларда турлича кечган. Мусулмонлар ўртасидаги баъзи бир “тоифа”лар бўлганки, ҳокимият учун кечган турли-қонли можаро-урушлар, уларнинг натижаси улароқ ҳокимиятга чиққан Уммавийлар сулоласи, кейинроқ эса Аббосийлар сулоласининг эътиқодий-диний ғояларига доим ҳам мос-тўғри келмаслигига сабаб бўлувчи сиёсий можаролар, бошқа томондан эса, тақводор банда-инсонлар наздида қиёмат яқинлашувининг аломати бўлиб баҳоланиб, уларнинг шу дунё лаззат ва фароғатларидан кечиш, тоат-ибодатга киришиб кетишларига, бошқа бир иккинчи томондан эса, ҳукрон сулола-табақалар истибдодига қарши кураш бефойдалигини билиб, таркидунёчилик-гўшанишинликка берилишларига сабаб бўлган.

Француз шарқшунос олими А.Корбеннинг “Тасаввуф – мусулмончиликдаги ҳар қандай иккиюзламачиликка қарши кучли эътироз”, эканлигини айтади.

Бундай сабаблардан ҳикмат шуки, илк тасаввуф намояндаларининг (сўфийларнинг) юқорида келтирилган сабаблар асосида қайси ижтимоий қатламлар вакиллари билан бунёд бўлганлиги ҳам Ирфон-тасаввуф илмининг вужудга келиш омилларини оёдинлаштиришга субстанционал асос вазифасини беради.

Субстанционал асос вазифасини ўтовчи омилларни англаш учун эса, “Кейинчалик “сўфийлик” деб номланган

ҳаракат вужудга келган дастлабки пайтларда ушбу ҳаракат вакиллариға нисбатан *сўфий* сўзи қўлланилмаган. Ўша даврда бу дунёнинг мол-дунёси ва лаззатларидан воз кечиб, ўзини Аллоҳга ибодат қилишга бағишлаган кишиларға нисбатан обид (ибодат қилувчи), носик (тақводор) ва зоҳид (тийилувчи) сўзларикўлланилган” лиги ҳақидаги фикрлар ҳам мавжудлигини унутмаслик лозим.

Тарихан ҳар қайси даврнинг ўзига хос рационал ва иррационал тафаккур тарзи сифатида тасаввуфнинг юксалган даврлари ифодаланади. Тасаввуф бу мукаммалик касб этувчи тариқат – йўлнинг тадрижий ифодаси бўлса, унга эргашганлар сўфийлар тарзида машҳур бўлганлар.

Бундай илмларнинг (фалсафий-ирфоний қарашларнинг Л.Ахатов) кенг омма наздида ривожлантириш учун муҳим “анъанавий” жараён борки, у ҳам бўлса “Устоз-шогирд” муносабати ва у орқали илмнинг юксалиш босқичларини белгилашлик саналади. Бунда “Устоз-шогирд” ўртасидаги муносабатлар жуда нозик ва латиф кўринишда кечади. Ислом эътиқодида “Нафс ва унга боғлиқ муносабат”лар қанчалик муҳим саналса, “Устоз-шогирд” муносабатида ҳам бунга алоҳида эътибор қаратилади.

Илм ихтиёр қилувчи – шогирднинг (мутааллимнинг) одоблари алоҳида инобатга олинади.

Биринчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахс нафс ҳалоллигини (поклигини) ёмон сифатлардан устун қўйишлиги ва ахлоқсизликлардан мосуво бўлишлиги лозим қилинган. Зеро, ўрганиладиган илм қалб ибодати ҳисобланади.

Иккинчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахс беҳуда нарсалар-чалғитувчи нарсалар билан муносабат-алоқани узишлиги лозим. Сабаб, хаёл-фикр бўлинадиган бўлса, аслият-ҳақиқатларни билиш-идрок қилишдан ожиз ҳолатда тушади.

Учинчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахс гуё беморнинг табибга бориб ўзини унинг (табибнинг) ихтиёрига топширгани каби, у шогирд (мутааллим) ҳам устозига (илм ўргатувчи-муршидга) буткул бўйсунушлиги, устозига тавозуъда бўлишлиги ва унинг хизматида қоим ҳолатда бўлмоғлиги лозим. Табиб ўзидаги табобат илмидаги имкониятлари орқали беморни даволагани каби, устоз (илм ўргатувчи-муршид) ҳам илм йўлидаги имкониятлари орқали шогирдни (мутааллимни) манфаатдор қилади.

Тўртинчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахс димоғдорлик-такаббурлик қилувчи бўлса, жоҳиллик йўлида бўлади. Сабаб, мақсад-ҳикмат унинг (мўминнинг)

излаб юрган нарсаси саналади. Излаганини қачон-қаердан топса, эга чиқади-олади. Шогирд (мутааллим), устозининг (илм ўргатувчи-муршидининг) йўли-фикрига эргашмоғи лозимлиги айтилади.

Илм ихтиёр қилувчи – шогирднинг (мутааллимнинг) одоблари бўлгани каби, илм ўргатувчи устознинг (муршиднинг) ҳам одоблари мавжуд.

Биринчидан: Илм ихтиёр қилувчи – шогирдларига шавқатли бўлиши ва уларни ўз болалари ўрнида кўриши лозим.

Иккинчидан: (Илм ихтиёр қилувчи шогирдларга) таълим бергани учун ҳақ олмаслиги, мукофот ва ташаккур тамаъ қилмаслиги, ёлғиз Аллоҳ таолонинг розилиги учун илм-таълим беришлиги лозим.

Учинчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахсга миннат қилмаслиги, аксинча, шогирдларнинг (мутааллимларнинг) илм йўлида қилган ҳимматларини фазл деб ҳисоблаши керак. Ажрини Аллоҳ таолодан бошқадан сўрамаслиги керак.

Тўртинчидан: шогирд (мутааллим) мақомида бўлувчи шахснинг фаҳми ва ақли салмоғида назоратга олсин. Унга фаҳми етмайдиган ва ақли эгаллай олмайдиган нарсаларни таълим бермаслиги лозим.

Имом Муслим “Саҳиҳ”да Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу анҳунинг: “Бир қавм уларнинг ақллари етмайдиган гапни зинҳор гапирмагин. Чунки, баъзилари учун фитнага айланиб қолиши мумкин”, деб айтилган.

Бешинчидан: Илм ўргатувчи устоз (муршид) – муаллим илмга амал қилувчи бўлиши шарт.

Аллоҳ таоло: “*Одамларни яхшиликка чорлаб туриб, ўзингизни унутасизми? Ҳолбуки, Китобни тиловат қиляпсиз-ку. Ақлни ишлатмайсизми?!*” деган (“Бақара” сураси 44-оят).

Ушбу оят, умумий қоида саналиб, ҳаммага тегишли эканлиги айтилган.

...Айтганига амал қилиш, ақийдага мувофиқ юриб-туриш осон иш эмас. Бунинг учун сабр-матонат, тиришқоқлик керак, деб тафсир этилган.

Ирфон – **عرفان** илмининг субстационал воқийлигини ифодаловчи рационал ёндашувнинг моҳияти орқали қаралувчи – тасаввуф – **التصوف** илми Ислом дини орқали мукаммаллашиб, баъзи ҳолларда (даврларда) Диний мазмундаги (диний дунёқараш) моҳиятларни ифодалаб – эътиқодлашган вақтлари бўлган бўлса, Илмий моҳиятига кўра эса баъзи ҳолларда (даврларда) фалсафий мазмундаги (фалсафий дунёқараш) моҳиятларни ифодалаб – фалсафийлашган вақтлари бўлди. Бу ўз навбатида рационал-ақлий билишнинг янгича моҳиятини тақозо этган. “Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик

тажрибаларни қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирди, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди”.

ХУЛОСА

Хулоса тарзида айтганда, ирфон илмининг рационал англанишлиги ва иррационал аҳамият касб этишлиги ҳам тасаввуфий аҳамият касб этанди. Шунинг учун тасаввуфнинг турли даврларда турли шаклларда (мазмунан эмас!, шаклан) фаолият омили бўлганлиги ва ўз мавқийга эга бўлган. Бу омиллар орқали фалсафий-ирфоний қарашлар такоммиллашиб боради.

REFERENCES

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Руҳий тарбия. I-жуз. Покланиш. “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Т.: 2010. Ҳаққул Иброҳим. Мерос ва моҳият “Маънавият” Тошкент; 2008
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур “Nilol - nashr”, Тошкент; 2016, - б 35
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. Олти жуз-томли (тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр) 1-жуз. “Nilol - nashr”, Тошкент; 2016,
4. Комилов Н. Тасаввуф “Movarounnahr” – “O’zbekiston” Тошкент; 2009
5. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. “Наука”, 1987, - ст 5; Рида Бринджкар Знакомство с Исламскими науками., калам, фалсафа, ирфан. ООО “Садр” М.: 2014, - ст 207
6. Ефремова Наталия. Ислам. Философия, религия, культура. Редак., Т.А.Аникеева. Ч.1: Теолого-философии РАН. Вост. Лит., “Наука” М., 2015, - ст 110
7. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. “Наука” М.: 1965, - ст 16; Рида Бринджкар Знакомство с Исламскими науками., калам, фалсафа, ирфан. ООО “Садр” М.: 2014, - ст 207-208
8. Корбен А. История Исламской философии. . Перевод с фран. яз. 3-е изд.- Академический проект; ООО “Садр” М.: 2016, - ст 186
9. Madalimov, T., Akhatov, L., Haytmetov, R., & Ibrohimov, F. (2020). A Symbol of Tolerance and Friendship in Jamiy's Work "Bahoriston". *International Journal of Current Science Research and Review*, 1(1), 29-32.
10. Madalimov, T., Khaytmetov, R., & Akhatov, L. (2020). THE PROBLEM OF TOLERANCE IN ORIENTAL PHILOSOPHY.

JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 6(7), 130-133.

11. Madalimov, T., Khaytmetov, R., & Akhatov, L. (2020). the PROBLEM of HUMAN PSYCHOLOGICAL CRISES in the VIEWS of EMIL DURKHEIM. *НАУКА ОБРАЗОВАНИЕ И КУЛЬТУРА*, 50(6), 50-57.

12. Хайтметов, Р., Акхатов, Л., & Мадалимов, Т. (2020). Капитализм ва инсон психологияси. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, 2(1), 53-61.

13. Хайтметов, Р., Мадалимов, Т., & Акхатов, Л. (2020). The spiritual connection of Sufism and Tolerance in the works of Jami. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 1(2), 1-4.

14. Akhatov, Lutfullo, Timur Madalimov, and Raimberdi Xaytmetov. "The Spiritual Connection of Sufism and Tolerance in the Works of Jami." *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications* 2 (2020): 1-4. Web. Apr. 2020.

15. Akhatov, Lutfullo, Timur Madalimov, Raimberdi Xaytmetov, and Farxod Ibrohimov. "A Symbol of Tolerance and Friendship in Jamiy's Work "Bahoriston"." *International Journal of Current Science Research and Review* 3 (2020): 29-32. Web. Apr. 2020.

16. Khaytmetov, R., T. Madalimov, and L. Akhatov. "The Problem of Human Psychological Crises in the Views of Emil Durkheim." *Наука, образование и культура* 6.50 (2020): 50-57. Web.

17. Khaytmetov, R., T. Madalimov, and L. Akhatov. "The Problem of Tolerance in Oriental Philosophy." *Multidisciplinary Peer Reviewed Journal* 6.7 (2020): 130-133. Web.

18. Хайтметов, Раимберди, Тимур Мадалимов, and Лутфулло Ахатов. "Капитализм ва инсон психологияси." *Педагогика ва психологияда инновациялар* 2 (2020): 53-61. Web. Apr. 2020.